

СВІТОГЛЯДНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
ТРАКТАТІВ ПЕТРА СКАРґИ

У статті досліджено світоглядні та концептуальні засади трактатів Петра Скарґи, їх вплив на розвиток та вироблення манери ведення міжконфесійної полеміки.

Ключові слова: полеміка, трактат, міжконфесійний діалог, Реформація, Контрреформація.

Artykuł analizuje filozoficzne i koncepcyjne ramy traktatów Piotra Skargi i ich wpływ na rozwój i wypracowanie sposobu prowadzenia polemiki międzywyznaniowej.

Słowa kluczowe: polemika, traktat, dialog międzywyznaniowy, reformacja, kontrreformacja.

The article examines philosophical and conceptual framework treatises Peter Skarga and their impact on development and production of confessional polemic manner.

Keywords: debate, treatise, interfaith dialogue, Reformation, Counter-Reformation.

Релігійна криза, що виникла в Речі Посполитій у XVI ст., ініційована представниками реформаційно-протестантського руху, була спрямована проти римо-католицького абсолютизму. У такій ситуації протестанти, як відомо, вважали, що найраціональніше відкинути будь-яку церковну обрядовість, церковну ієрархію, яка тоді у Римській Церкві була могутнім апаратом підпорядкування і закабалення віруючих [5, с. 55]. Вирішальну роль у цьому відіграла і польська єзуїтська полемічна проза, що має свою багатовікову історію і становить також важливий епізод складної релігійної ситуації Речі Посполитої. Її активність пов'язана із посиленням діяльності єзуїтів після Тридентського собору, які застосували різні методи протистояння проти іновірців: диспути, друковану полеміку, шкільництво, театр. Бунтівні антиєзуїтські гасла протестантів викликали у 70–90-х роках XVI ст. широкий суспільний резонанс, знаходячи особливо сприятливий ґрунт серед шляхти. Її представники переважно спрямовували свої писання проти догматів ордену, застерігали про намагання єзуїтів до політичного панування у Речі Посполитій. Зі сказаного випливає й проблема переосмислення суті Контрреформації, яка в наукових дослідженнях найчастіше характеризувалася як католицька реакція чи жорсткий наступ проти Реформації, а також відповідна політика папської курії [1, с. 8]. Таке розуміння, на думку М. Дмитрієва, є одностороннім, бо Контрреформація — далеко не периферійний епізод в історії Європи. Її роль в історичному розвитку європейського суспільства величезна [4, с. 111]. Вчений ставив питання про адекватне розуміння Контрреформації,

її соціальну природу, культурну основу, специфіку методів, прийомів, засобів, що призвели до перемоги над протестантизмом. За своєю суттю Контрреформація — це «велика епоха», що сприяла великому розвитку Речі Посполитої і «не зреклася багатьох досягнень культури попереднього часу, але переробила її відповідно до своєї мети і програми» [4, с. 113]. Це ілюструють зразки протестантської, католицької та православної публіцистики кінця XVI — початку XVII ст., яка не стояла осторонь від тогочасних конфесійних проблем.

Як протестанти, так і єзуїти спрямовували свої твори на об'єднання читачів навколо проголошуваних ними ідей, переконанні у їх злободенності й незаперечній істинності. Комунікативний ефект кожного твору посилювався авторською вправністю емоційного насичення публіцистичного тексту, його жанровим окресленням. Реалізуючи комунікативний намір, полемісти створювали тексти, що мали універсальну структуру, кожна частина якої несла в собі компоненти цілісного комунікативного змісту із сутнісними характеристиками виявлення авторської індивідуальності. Застосовуючи в своїй церковно-політичній діяльності різні жанрові структури (і проповіді, й трактати, й послання, й памфлети), вони намагалися скрупульозно підходити до використання засобів переконання, які сприяли ефективному впливові на адресата. Під їх пером майже всі тексти набували публіцистичного формату, оскільки апелювали до широкої аудиторії не завжди для досягнення трансцендентної мети, а частіше для вирішення нагальних проблем.

Трактати XVI — початку XVII ст., ініційовані, як правило, у Речі Посполитій реформаційно-контрреформаційним контекстом, містили чітке впорядкування ідей, які хотів проголосити автор. Завдяки частим апеляціям до авторитетів отців церкви, безперечній аргументації вони подавали інтерпретації актуальних проблем, намагалися безпосередньо вплинути на їх плин та вирішення. Найактивніші та найавторитетніші апологети протестантів, католиків та православних у трактатних формах намагалися висловити свої релігійні та соціально-політичні погляди. Монологічна оповідь уможлиблювала публічне пропагування своїх ідей. Автори дозволяли собі вносити у тексти різні новації щодо розуміння важливих соціально-релігійних проблем для переконання реципієнта, акцентуації його уваги на позиції автора. Це давало можливість розглядати будь-яку проблему крізь призму діаметрально протилежних поглядів на неї. Пристрасно полемізуючи зі своїми опонентами, вони демонстрували неабияку вправність. З одного боку, проявлялася їхня готовність до емоційної відповіді опонентам, а з іншого — схилення перед авторитетом Біблії та патристики. Зasadничою тезою риторики тогочасних трактатних текстів була актуалізація релігійно-політичних проблем, що ґрунтувалася на екзегетичній методі, тобто кожен автор обирав той мотив Біблії, який найбільше відповідав його догматичній проблематиці.

Серед протестантів великим авторитетом користувався Симон Будний, попри те, що він дозволяв собі змінювати порядок Євангелій, розширював їх зміст, переповнював різними натуралістичними описами свої теологічні роздуми в коментарях до Нового Заповіту, заперечував загробність життя, на якому християнство будувало свою моральність. Натуралізуючи таким чином теологічні догми, Будний закладав основу для захисту прав протестантської церкви, принципів її існування. У трактаті «Про світську владу» (1583) він підняв проблему несумісності його церкви із державними посадами. За його переконаннями, будь-яка влада має язичницьке походження. Тому особи, що займали будь-які посади, не мали права бути членами їх общин. Будний обґрунтовував свою концепцію королівського правління, програму його діяльності, за якою правитель повинен прагнути робити все для блага держави: зобов'язаний читати не лише Біблію, а й праці давніх істориків та своїх сучасників, щоб пізнавати історичні закони. Його вчення мало багато спільного з поглядами одного з радикальних єретиків середини XVI ст.

Феодосія Косого, який продовжив традиції новгородсько-московських єретиків другої половини XV — поч. XVI ст.

Єзуїтська трактатна традиція репрезентована творчістю католицького апологета Петра Скарги (1536–1612), із ким активно полемізували православні. Він красномовно виклав свої погляди на унію у відомому трактаті «Про єдність церкви Божої під одним Пастирем і про відступки Греків від цієї єдності». Перше видання його з'явилося у Вільні в 1577 р. Наголосимо, що він задав тон і ритм церковній полеміці не лише в теологічному чи політичному аспектах. Його літературний досвід, який органічно виходив із західноєвропейської практики, включав і момент певної переорієнтації на мімесис. У його «Життях святих», що одразу ставали популярними серед освічених людей України (а згодом бралися за взірєць св. Димитрієм Ростовським), світ — це поєднання явищ природних і надприродних. І першим приділялося не менше уваги, ніж речам трансцендентним. «Життя...» Скарги, що були достеменними й драматизованими описами життів святих, не випадково стали одним із джерел драми-мораліте про Олексія, чоловіка Божого. Однак, як один із «найзавзятіших пропагандистів» [6, с. 54] унії католицької та православної церков, Петро Скарга незаслужено лишився на довгий час поза увагою дослідників. Визначальним критерієм у цьому стала конфесійна приналежність полеміста, що зумовила існування певних тенденцій, які окреслили зміст рецепції його творчості до 90-х років XX ст. Сьогодні його постань приваблює передусім тих українських дослідників, хто намагається усунути негативний аспект у трактуванні церковної унії. Спробою руйнування та реконструкції стереотипів щодо особи Петра Скарги стали дослідження Б. Гудзяка [2], М. Дмитрієва [4] та В. Шевченка [7]. Глибшому вивченню його полемічного доробку в контексті української полемічної прози кінця XVI — початку XVII ст. сприяють переконливі думки польських дослідників Рішарда Лужного, Станіслава Обірека [10] та ін., а також наукові студії про політичну та полемічну діяльність Петра Скарги М. Стельмашенка [6] та Л. Яновського [9], що з'явилися ще на початку XX ст.

Петро Скарга бачив спасіння своєї Вітчизни в збереженні та торжестві католицької церкви. На початку 70-х років XVI ст. він активно обдумує план примирення католиків із православними, які складали значну частину населення Речі Посполитої. Ця ідея була зреалізована у трактаті «Про єдність церкви божої», в якому автор про-

явив неабиякий талантизм полеміста, розробив програму примирення (угоди) католиків і православних у єдиній державі. Деякі положення праці він переглянув та видав її у 1590 році вдруге. Головним мотиваційним імпульсом, на думку М. Стельмашенка, до створення цього богословського трактату було намагання заперечити всі наклепи, що шкодили унії [6, с. 85]. Твір був переважно теологічним. Його вихідною тезою було твердження, що православна церква позбавлена різних привілеїв, бо відділена від римської. П. Скарга переконливо аргументував причини відступу, підходячи до проблеми унії. Апологет єзуїтів ілюстрував доцільне розуміння суті взаємин світської й духовної влади на Русі, справедливо обґрунтовуючи падіння авторитету церкви через владу, логічно підводячи все до думки, що православні повинні об'єднатися з католиками.

Найвидатніший та найактивніший діяч польської Контрреформації, володіючи виробленими навиками єзуїтів вести полеміку, логічно вибудував відповідний матеріал, наповнюючи його певним смислом та сподіваючись на вдячного реципієнта. Своєю одностайною думкою він бачить князя Острозького, з яким був особисто знайомий та якому присвятив твір. У передмові звертається до князя з пропозицією до співпраці у справах унії, що, на його думку, мала привести до християнського єднання. Чітко розмежовані три частини тексту були підпорядковані намаганням автора зруйнувати усі перепони, що шкодили церковній єдності. Відстоюючи можливість і необхідність існування єдиної церкви під протекторатом Римського Папи, П. Скарга у першій частині вдається до полеміки з протестантами та православними, використовуючи авторитетні праці грецьких та римських богословів, про істинність католицької церкви, виявляє невдоволення втручанням мирян у справи православної і, особливо, протестантської церков. Продовженням цього є богословсько-історичне доведення того, що Ісус Христос призначив своїм наступником св. Петра, який передав свої повноваження католицькій церкві.

Жвавим і виразним викладом виділяється друга частина, в якій акцентується увага на причинах ігнорування православною церквою рішень Флорентійського собору та зумовленими цим наслідками. Полеміст, використовуючи свою обширну богословську ерудицію, не задовольняється лише констатацією історичних послань, переліком своїх аргументів. Йому властиве намагання захопити увагу читача па-

тетикою розповіді. При змалюванні невідрадного становища православної церкви Московської держави, наприклад, з метою посилення емоційного ефекту він вдається навіть до історично безпідставних посилянь про те, як стане в рабстві московського царя Іоана IV церква.

У третій частині найчіткіше проводиться думка необхідності унії, вказуються конкретні шляхи її запровадження. Для обґрунтування своєї позиції автор вдався до розгорнутого аналізу православно-католицьких розбіжностей, що стануть наріжним каменем у подальшій полеміці і православних, і уніатів, і католиків. До найголовніших причин, що стояли на заваді порозуміння, П. Скарга відносить: шлюб/целібат, використання слов'янської мови у церковній службі, підпорядкування церкви світській владі. Але найбільше звертає увагу на використання слов'янської мови у церковній службі православних, що, на думку полеміста, не відповідала вимогам сакральності і не могла передати точного змісту Святого Письма, оскільки не мала на той час ні граматик, ні словників. Така позиція Петра Скарги була, напевно, своєрідним запереченням Реформації, що піднімала і розвивала значення народних мов. Бо у другому виданні трактату, що вийшов у 1590 р. під назвою «O rządzie i jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem, i o Greckim i Ruskim od tej jedności odstąpieniu», параграф про слов'янську мову було вилучено. У цьому розділі наведені також ідилічні картини майбутньої згоди, коли будуть панувати у Речі Посполитій мир і злагода, коли всі спірні питання у справах віри вляжуться, православні зможуть залишитися зі своїми релігійними звичаями та обрядами. На думку полеміста, від об'єднання церков, від їх дружного протистояння проти протестантів зникли би ересі.

Книга П. Скарги, безумовно, є одним із найбільш значущих і серйозних полемічних творів, в якому викладено концепцію Русі як суспільства, ошуканого грецькими розкольниками, за яке вселенська церква має боротися. Не слід сьогодні розглядати цю позицію як хитре й підступне маскування польської експансії щодо України. Так, незаперечно, що католики прагнули духовного об'єднання Речі Посполитої, тому підтримували інтереси польської корони. Але не слід забувати, що католицька церква завжди була «державною в державі»: на відміну від візантійської моделі, тут не церква слугувала світській політиці, а навпаки. Виходячи з біблійної максими «священство вище за царство», Скарга брав на себе місію направляти державну по-

літику на користь своїй церкві. Спасіння душ, як його розумів Скарга, було основною метою автора, і його книга продиктована в основі своєї суто місіонерським прагненням «навернути заблукалих овець». В очах Скарги лише римська церква є монопольним володарем істини. А Біблія була для Скарги альфою й омегою. Він сприймав її не тільки як теолог, не тільки цитував Святе Письмо у власних перекладах, але робив те часто по пам'яті, інколи відходячи від оригінального тексту або вживаючи парафразу на правах цитати. Проте слід підкреслити, що йдеться аж ніяк не про «перекручення» або «підтасування», а лише про вільний, невимушений переказ із точним збереженням змісту.

Відповідь православних на трактат Скарги «Про єдність церкви Божої під одним пастирем» виливалася у 1577–1582 роках найперше в створення анонімного «Послання до латин з їхніх же книг». Тут історію папства змальовано цілком в ракурсі «низької натури». У ньому наявне змальовання низки вбивств у боротьбі за тіару, брутальна, принизлива легенда про папіссу Іоанну, відверті прокльони і лайки на адресу «папи-антихриста». Небезпідставно слід визнати, що українські православні полемісти не були оригінальними в своєму прагненні дошкулити опонентам.

Полемічні виступи поберестейського періоду розпочато твором невідомого православного автора «*Ekthesis abo takie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest, pomiesnym synodzie w Brześciu Litewskim*» (1596), що був написаний одразу ж після закінчення собору. Польські літературознавці приписують його Мартину Броневському (літературний псевдонім Христофор Філалет), П. Яременко — священнику Львівського міщанського братства Андрію Вознесенському, Іван Вагилевич — Леонтію Карповичу. Жодна із версій не є остаточно доведеною. Автор не наслідує своїх попередників, не звертається до аргументації теологічних проблем, а подає протокольний опис подій, які відбувалися на православному синоді у Бресті 1596 року. У творі відчувається занепокоєння ситуацією, що склалася під час проведення офіційного уніатського собору у Бресті, а також «відступництвом» владик від православної церкви і її канонів. Автор дозволив собі детально описати чотириденну роботу православного собору, долучаючи до цього промови учасників собору, зокрема, протосинклера Никифора. Зазначає прізвища і титули деякого з тих, хто підписав рішення православного собору. Суворі докумен-

тальність тексту зумовила певне ігнорування автором вироблених канонів полеміки. Він лише кілька разів цитує Біблію виключно в буквальному значенні. Тому цей твір має більшу вартість як збірник важливих документів про православний собор, ніж як документальна пам'ятка.

Звичайно, «*Ekthesis*» мав сенсаційний авторитет серед православних. Тому для його послаблення через два місяці після закінчення Берестейського собору Петро Скарга видає дві апології на захист «*Synod Brzeski*» і «*Obrona Synodu Brzeskiego*». У цих трактатах вже досить вправний на той час у веденні полеміки П. Скарга намагався переконати й однодумців, і опонентів у правоті Берестейського собору, прославити його унійну частину, якої він був головним ініціатором. Дуже лаконічно, наприклад, у першому творі полеміст подає історію синоду, який, за його переконанням, був скликаний за розпорядженням Папи Римського, з дозволу польського короля і згоди архієпископа церкви Речі Посполитої. Висловлюється негативна думка про православний синод. Скарга вдається навіть і до викривлення фактів, щоб тим самим посилити неправомірність проведення православними свого собору. Він звинувачує князя Острозького у проведенні цього засідання. Переконливо наголошує, що тут зібралися представники різних релігій та єретично налаштованої шляхти. Правда, замовчує той факт, що сам вів довгі переговори із князем, щоб повернути останнього до латинства. Перекручує кількість послів на цьому засіданні, навмисне не зараховує до них князя Острозького. Показовими у цьому плані є промови королівських послів, над текстами яких полеміст неабияк попрацював. У них резюмовано усі його думки, викладені у творі «Про єдність церкви божої». Він називає опонентів сліпими і немудрими, якими керує рука єретиків. Вони не розуміють того блаженства, яке принесе унія. Продовженням цьому є обширні богословські міркування про унію. Не затрудняючи себе переповіданням «Про єдність...», дозволяє відіслати читача до цього тексту. Дуже ефектно описано заключну частину проведення уніатського собору: урочисту службу, вітання єпископів обох церков.

Трактат «*Obrona Brzeskiego Synodu*» присвячено виключно апології латинського вчення про папське єдиновладдя, на якому базуються три найголовніші положення, що Брестський уніатський собор є законним, уніатські владики не зобов'язані підпорядковуватися світській владі, а обов'язком кожного християнина є підпоряд-

кування владі папи. Докази цьому для переконливішого сприйняття опонентами беруться з історії церкви та творів грецьких богословів. Унія тут замальовується як вияв піклування папи для спасіння православних, яких занедбали візантійські патріархи. Дбаючи про ефективність впливу на реципієнтів, Петро Скарга вдається до використання найрізноманітніших риторичних фігур, імітує діалог з опонентами, замовчує деякі факти міжконфесійного протистояння.

Твори Петра Скарги втішили його однодумців, але обурили православних. Не пройшло і півроку, як з'явилася відповідь католицькому полемісту твором Христофора Філалета «Апокрисис албо отповѣдь на кныжки о съборѣ Берестейском, именем людей старожитній релѣги греческой, через Христофора Филалета прихлѣдана». Твір опубліковано під кінець 1597 р. у Вільно польською мовою, трохи пізніше переклад українською мовою з'явився в Острозі. Твір посів одне з чільних місць у тодішній полемічній прозі, адже на майстерності використання риторичних прийомів, на вмінні белетризації обширних історичних, документальних та богословських матеріалів Христофора Філалета вчилася молодша генерація католицьких та православних полемістів. Образність та полемічний хист справили неабиякий резонанс у таборі опонентів. Правда, Петро Скарга особисто не відповідав на закиди Філалета. Натомість на полеміч-

ній арені з апологією унії «Антиризис» виступив у 1599 році Іпатій Потій.

Отже, Петро Скарга був неординарною особистістю свого часу. Його полемічна стратегія певною мірою стала естетичною та канонічною засадою української полемічної прози кінця XVI — початку XVII ст. Оцінюючи його трактати у міжконфесійному полемічному діалозі кінця XVI ст., можемо безапеляційно твердити, що художнє осмислення ним релігійно-політичних тогочасних проблем здійснювалося у контексті пошуків та вироблення полемічних канонів, а згодом розвинулося у його послідовників. Їх значення було неабияким. Головні ідеї та манера ведення полеміки були поставлені не тільки на службу пропаганди католицизму, а й знані серед православної еліти, що отримала можливість познайомитися з комплексом ідей католиків щодо унії. Основні домінанти його полемічного доробку використовувалися, інтерпретувалися як його однодумцями, так і опонентами. Про його твори згадували майже всі православні полемісти. Він неодноразово опинявся на гребені міжконфесійної полеміки. Правда, лише в останні роки свого життя (1608–1612) він не брав активної участі у політично-релігійному житті. У 1612 році він проголосив прощальну промову в королівському дворі у Варшаві, після якої повернувся до Кракова та 27 вересня цього ж року помер.

на Полоцького / С. А. Подокшин. — Минск : Наука и техника, 1990. — 283 [2] с.

6. Стельмашенко М. А. Политическая деятельность Скарги / М. А. Стельмашенко // Университетские известия. — К., 1902, сентябрь (с. 1–80); 1903, февраль (с. 81–149), март (с. 151–210).

7. Шевченко В. В. Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Русі-України доберестейського періоду / В. В. Шевченко. — К. : Преса України, 2002. — 416 с.

8. Яновский Л. В. Политическая деятельность Петра Скарги / Л. В. Яновский // Университетские известия. — К., 1905, июль. — С. 54.

9. Яновский Л. В. Политическая деятельность Петра Скарги / Л. В. Яновский // Университетские известия. — К., 1906, май (с. 99–146); ноябрь (с. 148–180); декабрь (с. 181–191); 1907, март (с. 193–224); апрель (с. 225–246).

10. Stanislaw Obirek. Teologiczne podstawe pojęcia jedności w dziele Piotra Skargi «O jedności Kościoła Bożego» / Obirek Stanislaw // Unia brzeska — geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Red. Ryszard Łuźny. — Kraków, 1994.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горфункель А. Х. Гуманизм — Реформация — Контрреформация / А. Х. Горфункель // Культура эпохи Возрождения и Реформации: [Докл. конф., Москва, 12–13 февраля 1979 г.]. — М. : Наука, 1981. — С. 7–19.

2. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. — Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — 426 с.

3. Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. / М. Дмитрієв // Історичний контекст укладання Берестейської унії та перше поунійне покоління. Матеріали Перших «Берестейських читань», Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994. — Львів, 1995. — С. 39–73.

4. Дмитрієв М. Про деякі шляхи проникнення гуманістичної ідеології в українську культуру кінця XVI — першої половини XVII ст. / М. Дмитрієв // Європейське Відродження та українська література XIV–XVII ст. / Відп. ред. О. Мишанич. — К. : Наукова думка, 1993. — С. 110–125.

5. Подокшин С. А. Философская мысль эпохи Возрождения в Белоруссии: От Ф. Скорины до Семей-